

Ynamyny we wyždanyny ýitiren adam jemgyýet üçin iň howply mahlukdyr

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar, Söhbetdeşlik

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Ynamyny we wyždanyny ýitiren adam jemgyýet üçin iň howply mahlukdyr

YNAMYNY WE WYŽDANYNY ÝITIREN ADAM JEMGYÝET ÜÇIN IŇ HOWPLY MAHLUKDYR

► Tanymal ýazyjy, filosof Röwşen Abdyllyla ogly bilen söhbetdeşlik

● Ilkin Izzet: – Eger Hudaý bolmadyk bolsa, her bir bolýan jenaýat ejazaly bolarmydy?

● Röwşen Abdyllyla ogly: – Hudaýa bolan mäkäm ynam, durnukly ideologiýa adamy düýpgöter özgertmäge ýeterlik bolýar. Eden etmişine görä onuň özüne alyp barşyna gönükdirilýän özboluşly dartys emele gelýär. Bu dartys ony hapa işleri etmekden hemişe saklaýar. Etmişi üçin ony jezalandyrmagyňam zerurlygy ýok. "Eger Hudaý ýok bolsa, näme etseň edibermeli" diýen meşhur aýtgý-da muňa yşarat edýär. Birnäçeleri, hatda Žan Pol Sartr hem bu aýtgynyň Dostoýewskä mahsusdygyny aýdýar. F.Dostoýewskiniň "Doganlar Karamazowlar" romanynda şeýle diýilýän ýeri bardyr:

"Adamyň bakylyga bolan ynamyny ýok ediň. Şol wagt onda ähli mähir-muhabbet, hatda bu pany dünýädäki ýaşayşyny dowam etmegi üçin gerekli janly dartys güýji zym-zyýat bolar. Şeýlelikde, ahlaksyzlygyň ähli formasy geň görülmez, näme etseň edibermeli bolar, hatda antropofakiýa (adam iýmek) başlanar".

Hut şonuň üçinem Eflatun (Platon) ateizmi jemgyýet we döwlet

üçin iň uly howp hasaplapdyr. Onuň pikirine görä Hudaýa ýa-da "hudaýlara" ynanmaýan adamy iň ýowuz jezalar bilen ölüme ýa-da zyndana sezewar etmelidi.

Eflatun aýtmyşlaýyn, "Şahsyň gursagynda Hudaýa bolan hakyky ynam bar bolsa, onda ol hiç wagt bilkastlaýyn bela-betere duçar bolmaz". Orta asyrlarda dine uýýanlar, hatda filosoflaram ateizmiň garşysyna çykyş ederdiler. Meselem, Leýbnis, Frensis Bekon, Jon Lokk we başgalar...

Umuman alanda birnäçe, hatda siwilizlenen ýurtlarda-da ateistlere garşy kanuny we sosial diskriminasiýany görmek mümkin. Bize mälim bolan maglumatlara görä, käbir ýurtlarda döwlet edaralaryndaky işlerde ateistlere has az ynam edilýär. Diýmek, köpçüligiň aňynda ateizm jenaýat, ahlaksyzlyk, dünýäparazlyk ýaly ýaramaz hüý-häsiýetler bilen bile assosirlenipdir.

● – Dogrudanam, ähli ateistler ahlaksyz bolýarmyka?

● – Ýok! Elbetde, ýok. Adamy ahlak gymmatlyklaryna baglanyşdyrýan amallaryň iň esasysy we iň güýçlüsi ~ hakyky ynamdyr.

Wyždan, sosial porisaniýe, ilden çykmazlyk, watansöýüjilik ýaly adamsöýüçilik duýgular ateistlerde-de bolup biler. Şahs Hudaýa ynanman biler, emma beýleki ýagşy amallaryň çygryndan çykmanam hereket edip bilýär. Eflatun özüniň "Kanunlar" traktatynda ateistleri ahlak aýratynlyklary taýdan iki topara bölýär:

Birinjisi: hapa işleri etmekden saklanýan ateistler, ikinjisi: Hudaýy tanamak bilen birlikde öz nebsiniň hapa islegleriniň önüne böwet basyp bilmeýänler.

Eflatun aýtmyşlaýyn, "Ikinji topar uçursyz zehinli we giň düşünjeli, şol sanda olar örän pis bolýar". Eflatunyň pikirine görä tiranlar, demagoglar, rehim-şepagatsyz jeňbazlar ikinji kysym ateistleriň arasyndan çykýar.

● – Dinleriň öňe sürýän taglymyna gulak gabartsaň, adamlar üçin ahlak gymmatlyklaryny diňe dinler üpjün edip bilýärmişin?

Adam din bolmazdan haýsydyr bir işiň erbet ýa-da ýagşy işdigine göz ýetirip bilmezmi?

● – Hemmeleriň kabul eden umumyadamzat ahlagy ýa-da hukuk kodeksleri dine-de, filosofiýa-da, ateistik mekdebe-de mätäçlik duýanok. Ýalançylygyň ýaramaz gylykdygyny, ogurlygyň erbet zatdygyny, hyýanatyň, bigünä adamy öldürmegiň, zulumsütemkärliگیň ýigrenji hereketlerdigini hemmelerem bilýär. Hemmeler adamkärçiligiň, mertligiň, gumanizmiň adamzadyň iň ajaýyp gylyklaryndadygyna gowy düşünýär. Ýlahy kitaplar ahlak we hukuk gymmatlyklary barada hiç zat aýtmadyk ýagdaýynda-da, bu ajaýyplyklara göz ýetirmek üçin diňe adamyň öz akyl-paýhasy hem ýeterlik bolardy.

● – Eger şeýle bolýan bolsa, ýagny adamlar bu meselelerde umuman birmeňzeş düşüňän bolsa, onda şunça gapma-garşylyklar, uruş-jenjeller, zulum-sütemler nirden döreýär?

● – Mesele onda däl. Sütemkär adamy horlamagyň nämedigini ikimizden gowy bilýär, beýlekisi zynahorlugyň, ýene biri parahorlugyň nämedigini gowy bilýär. Esasy mesele biziň bilýän zatlaryma amal etmeýänligimizde. Adamlar ýagşy amallary şahsy bähbitlerine we nebsiniň isleglerine gurban edýärler. Ýnha, biz şu hususa has köp üns bermeli.

● – Ýeri bolýa, onda jemgyýete näme howp salyp biler?

● – Aslynda jemgyýet üçin iň howply zat ~ gara nebsiniň ýesirine öwrülen adamdyr. Şeýle adamyň haýsy ynanja degişlidigi, ateistligi ýa däldigi esasy zat däl. Adam goýberýän säwligini has mantykly we tutaryklaryny has esasly hasaplamalara görä saýlap almaýar. Ol diňe öz haýu-höweslerine kybap gelýän ýoldan gidýär. Hezreti Alynyň (r.a) meşhur bir sözi bar:

"Siziň üçin iki zatdan ha beter gorkýaryn. Olaryň biri nebsiňe gul bolmakdyr. Şuny ýatda saklaň: öz nebsiňiziň isleglerine uýmak sizi dogry ýoldan azaşdyrar, hakykatyň ýolundan

ýöremegiňize päsgel berer".

Adam bu ýalňys ýoly emosional taýdan saýlap alandan soň, özünkini dogry görkezmek üçin "ylmy argumentler" we logiki tutaryklar toslap tapmaga başlar.

● – Ynamy we ynamsyzlygy saldarlap görenimizde, ideologiýa özüni haýsy tarapda görkezerkä?

● – Ynam we dini idelologiýa amal derejesinde iňňän effektleyindir. Ol adamy ýagşy işleri amal etmäge çagyryan iň uly güýç bolup durýar. Ateizm, deizm, agnostisizm bu derejede hiç zatdyr. Statistiki hasaplara görä, Hytaýda ýylda 5.000 adam ellä golaý jenaýat maddasy (statýa) bilen aýyplanyp ölüm jezasyny alýar. Şeýle-de bolsa, bu ýurtda ölüm jezasynyň bardygyna garamazdan, korrupsiýanyň, jenaýatlaryň önüni almak häzirem mümkin däl. Dünýä boýunça amala aşyrylýan jenaýatlaryň, etmişleriň 80-90 %-i ynanjy bolmadyk, hususanam ynanjy goşak adamlar tarapyndan edilýär. Eger şol adamlar durnukly ideologiýa we mäkäm ynama eýe bolan bolsadylar, onda olar jenaýata her hili ýagdaýda-da baş goşmazdylar.

● – Siz ýaňy Eflatundan mysal getirdiňiz. Dogrudanam, Eflatunyň aýdan ideologiki diskriminasiýasynyň geregi barmy?

● – Hiç kim meniň ýaly düşünmegiň mejburyýetinde däl, menem başga biriniň düşünjesi ýaly düşünmäge mejbur däl. Ideologiýanyň talaplaryna görä kimdir birini ynanjy üçin tankyt etmek, ynançlylary, ateistleri ýa-da başgalary ýazgarmak dogry däldir. Ýöne kim bolanda-da, garşylyklaýyn pikir çekişmesini etse bolar. Ateisti, hususanam ynanjyna seredip hiç bir tutaryksyz gelejekde haýsydyr bir jenaýaty edäýmesin diýip önünden jezalandyrmak, horluga sezewar etmek düýbünden ýalňysdyr.

Käte kimdir biriniň eden etmişleri esasynda onuň ynanjy umumy stereotip formalaşdyrylýar. Şeýdibem bir gurumsagyň oduna günäsiz kişilerem ýanýar.

● – Hudaýa ynanan her bir mömini wyždanly we ahlakly hasap

edip bolarmy?

● – Ýok!

● Eýse, bir adamda hem imanyň hem ahlaksyzlygyň bar bolmagy paradoks dälmi näme?

● – Ýok, däl. Siziň aýdanlaryňyz kämil imana dogry gelmänem bilýär, ýöne käbirlerindäki kemis iman bilen hemme zat birleşip bilýär. Gurhanyň "Ýusup" süresinuň 102-nji aýatynda şeýle diýilýär:

"Ýöne olaryň aglabasy şirk goşup Allaha iman etdiler".

Eger bir kalpda iman bilen şirk ýerleşip bilse, onda hemme zat kemis iman bilen jemlenip biler. Adam hapa işlerden imanyňy kämilleşdiren mahalynda daşlaşyp bilýändir.

Eflatun "Kanunlar" eserinde Hudaýa ynanan adamyň erbet iş etmeginiň mümkinligini aýdýar, ýöne şeýle adam Hudaýyň adamlaryň durmuşyna gönüden-göni esewan edip durýandygyna durky bilen ynasy gelenok. Eflatunyň aýtmagyna görä, Hudaýy ýeterlik derejede tanaýan adam erbet iş etmeýär.

● – Siziň pikiriňizçe, Hudaýa bolan ynamyň psihologiki effekti nähiliräk?

● – Wilýam Jeýms, Wiktor Emil Frankl, Karl Gustaw Ýung, Deýl Karnegi ýaly tanymal psihologlar, Dostoýewskiý, Tolstoý, Kant ýaly şahsyýetler ynamyň psihologiki zerurlygyny, onuň adamyň ahlak taýdan özüni alyp barşyna ýetirýän täsirini ýeterlik delillendirip bildiler. Ýöne häzire çenli Hudaýa bolan ynamyň peýdasy diňe psihologiki jähtler bilen ölçeldi.

● – Röwşen halypa, eger Hudaý bolmadyk bolanlygynda, ony ýalandan toslardyňyzmy?

● – Ýok, boljak zat däl! Hudaýa bolan ynamyň praktiki, ahlak, maddy we sosial bähbitleriniň bardygyna garamazdan, bular ýaly çynlakaý meselede ýalandan toslamagy hiç bir babatda dogry

hasaplamalaryn. Çünki ynam hiç wagt ýalanyň üstünde uzak ýaşap bilmez. Ynam diňe we diňe ylmy ýakynlyk esasynda bina edilmelidir. Ylmy ýakynlygyň ýok ýerinde ynamyňam düýbi çüýrük bolýar.

● – Haýsy ideologiýany ýa-da dini terrorizme has ýakyn hasaplaýarsyňyz?

● – Terrorizmiň dini-de bolmaz, milleti-de bolmaz! Şoňa görä hem şeýle nukdaýnazardan seretmegi ýalňyş hasaplaýaryn. Käte yslamy, umuman dini ynançlylygy jemgyýet üçin howply görýärler, ateistde bolsa bu sosial howp bolmaýar, çünki ynamsyz kişi has gumanist bolup, jemgyýetiň aladasyny has köp edýär. Bu düşünje bilenem ylalaşamok. Men jemgyýeti püçege çykaran köp sanly ateist we dinsiz şahslary mysal çaky bilýärim. Meselem Sowet Soýuzy. Stalin ateizmiň iň fundamentalist tarapdarlaryndan we iň görnükli wekillerindendi. Orta atylan pikire görä, ol dünýäniň iň gumanist (ynsanperwer) adamy bolmalydy. Rus taryhçysy, ýazyjy, Nobel baýragynyň eýesi Aleksandr Isaýewiç Solženisynyň "Gulag arhipelagy" romanynda aýtmagyna görä, 1917-1959-njy ýyllarda SSSR-de sowet režimi tarapyndan açlykdan, türmelerde, sürgünlerde, terrordan 66 milliondan gowrak adam öldürildi. Staliniň şowinistik syýasaty netijesinde SSSR-de, esasanam Ukrainada, Belarussiýada, Uralda, Kawkazda, Gazagystanda birnäçe gezek köpçülikleýin açlyk döredi. 1932-1933-nji ýyllarda dörän köpçülikleýin açlyk netijesinde SSSR-de 7-8 million adam açlykdan gyryldy. Ukrainada bolan 1932-33-nji ýyllardaky açlyk ukrainalylary gyrmak üçin gurnalan genosid hasap edilýär. Geliň, XVIII asyrda ýüze çykan Beýik Fransuz Rewolýusiýasyndan mysal alalyň. Bu rewolýusiýa döwründe ateistler we deistler köne sosial gatlaklara garşy göreş bahanasy bilen monahlary, ynançly gatlaklary, we aristokratlary köpçülikleýin gyrdylar. Käbir taryhçylar bu rewolýusiýa wagtynda azyndan 600.000 adamyň öldürilendigini aýdýar. Fransuz taryhçylary bolsa, bu ganly ynkylabyň pidalarynyň hakyky sanyny hiç wagtam anyk bilip bilmejeklerini

boýun alýarlar. Müňlerçe monahyň, ýepiskopyň kellesi şalgam kimin kesilipdir. Fransuz rewolýusiýasy sözüň doly manysynda "Köpçülikleýin terrorizmiň möwç alan döwrüdir". Ýagny ynkylapçylaryň düşünjesi bilen ylalaşmaýan şahslaryň köpçülikleýin öldürilmegidi, ýakobinçileriň ýurt boýunça durmuşa geçiren reaksioner hereketleri, köpçülikleýin teraktlary.

Ikinji Ispaniýa respublikasynyň dowam eden 1931-39-njy ýyllarynda respublikaçylar häkimiýet başyna gelende ynançly adamlara garşy köpçülikleýin teraktlary amala aşyryp başladylar. Şol döwür 50-ä golaý buthana oda berildi, 7.000-e golaý monah we ruhanynyň ganyna galyndy. Ateist respublikaçylaryň wagşyçylykly syýasaty dini ynançly ýönekeý adamlaryň başyndanam towky bolup indi. On müňlerçe adam özünde "mukaddes atribut" göterýändigini üçin janyndan el üzmeli boldy. Bu ganhorçylykly çäreler dini ynanja şahsy ýigrenç esasynda amala aşyrylan çärelerdir. Olaryň gulaklaryny kesip, boýunlaryndaky haçlaryny ýuwutmaga mejbur edýärdiler, ruhanylar diriligine oda atylyp, monah zenanlar jynsy zorluga sezewar bolýardy, dini ynançlylar haça çüýlenýärdi. Olaryň häkimiýeti sud etmän öldürmek, garşydaşlaryna garşy görkezzen şahsy zalymlyklary bilen halkyň hakydasynda galypdyr. Olar üçin adamyň dini ynanjynyň bolmagy, ýa-da monah, ýa bolmasa din bilen uzakdan-ýakyndan bir baglanyşygynyň bolmagy onuň öldürilmegi üçin ýeterlik bahana bolup bilýärdi.

"Gyzyl terror" ady bilen tanalan bu ganly wakalarda diňe dini ynançlylara däl-de, syýasatçylara, aristokratlara, köp mülke eýeçilik edýän baýlara, senagatçylara garşy hüjümler hem gurnalypdy. Munuň netijesinde watanyňy taşlap gaçyp gitmäge mejbur bolanlaryň hetdi-hasaby ýokdy.

Ýa bolmasa, Hytaýda Mao Szedunyň hökmürowanlyk süren ýyllaryna ser salalyň. Mao Szedun "beýik galkynyş" we "medeni öwrülişik" sygary astynda iki uly reformasiýany amala aşyrdy. Aslynda muňa halkyň üstüne çöken apat, halky köpçülikleýin gyrmak diýip at bersek has dogry bolardy. Netijede köpçülikleýin açlyk, aristokrat gatlaklaryň terrorçylygy, repressiýalar möwç urdy. Bu "galkynyş" 10 milliona golaý bigünä adamyň ölümüne

sebäp boldy. "Medeni öwrülišik" şygary astynda 53.000 alym, 3.000-e golaý döredijilik we medeniýet işgäri, ýazyjylar, 142.000 pedagog we möhüm wezipelerde oturan adamlar ölümiň gujagyna oklandy. Olardan başga-da dürli bahanalar bilen ýüz münlerçe adam öldürildi. Mao Szedun özüne basdaşlyk edip biläýjek syýasy partiýalardanam 5 million adamyň ganyna galdy, olaryň ýerine öz aýdanyndan çykmaýan adamlary oturtdy. Käbir maglumatlar Maonyň häkimiýetiniň 100 million adamyň ömrüni kül edendigini habar berýär. Ynanasyňam gelmeýär, ýöne Maonyň häkimiýeti döwründe rewolýusiýa garşy gidenleriň beden agzalaryny iýmek partiýa we Szeduna bolan söýgiňi, wepalylygy görkezmek hasap edilipdir. Birnäçe kişi wezipä göteriljek bolup, şeýdip özüni görkezipdir.

Taryhyň masgaraçylygy diňe şu sanalanlar bilenem gutarmaýar. Kambojada Pol Potuň režimini mysal getireliň. Pol Pot ne-hä Hudaýa ynanyndyr, ne-de dinlere... Onuň boýnunda iki milliona golaý adamyň gany ýatandyr. Pol Pot progrese, ylma duşmançylyk edipdir. Çünki ol bulara buržuazıýanyň elementleri, öz syýasy diktaturasynyň duşmany ýaly garapdyr. Şonuň üçin intelligensiýa wekilleri, häkimler, pedagoglar, alymlar köpçülikleýin gyrgynçylyga sezewar bolupdyr. Häkimiýeti elinde saklaýan režim kitaphanalary ýok edipdir, sungatyň her dürlüsine garşy gidipdir, aýdym-sazy, sport çärelerini, baýramçylyklary gadagan edipdir. Şeýdip, Pol Pot bir halkyň tutuş medeniýetini, halkyň beýnisi bolan intelligensiýany, ylmy-medeni ösüşini ýom-ýok etdi. Ol diňe öz durmuşynda üns berýändigini üçin ýurduň ähli künjegini agrar sosializme öwürmek hakynda kanunlar kabul edipdir. Şäherlileri öz diktaturasynyň hyzmatyny etmäge mejbur edipdir. Siz pikir etmäň, Pol Pot sowatsyz we nadan biridir öýdüp. Ýok, gaýtam ol Pariž uniwersitetini okap gutaran ylymly şahsyýetdi. Pol Potuň gorag gullugynda gulluk edýän esgerler çagalykdan taýýarlanypdyr, olara adamyň gany içirilipdir. Şeýtmek bilen esgerleri garadangaýtmaz goragçy edip ýetişdirmek isläpdirler. Görşüňiz ýaly, bu adamlar dini ynançlary bolmasa-da, näme üçin şeýle rehim-şepagatsyz işleri amala aşyrdylar? Olarda adamlara bolan şunça ýigrenç nirden peýda boldy? Bu adamlar dine garşy we

dini kabul etmeyän şahslar bolup, ateist bolmagy olary gumanist edip bilmändir. Diýmek, gumanizmiň adamyň ateist bolmagy bilen degişli ýok. Tersine, adam Hudaýa bolan ynamyny ýitirdigiçe iň howply mahluga öwrülýär. Taryhda bolup geçenler muny subut edip dur. Adatça buddizmi iň gumanist din hasap edýärler, çünki buddizmede adam öldürmek iň uly günädir, onuň kanunlary adamsöýüjilige has örklenipdir. Beý diýsem, yslamda, ýa bolmasa beýleki ylahy dinlerde adam öldürmek günä hasaplanmaýandyr öýtmäň. Adam öldürmek dije buddizmde däl, ähli dinlerde iň uly günä hasaplanýar. Dinleriň ählisi zulumy halamaýar. Yslamyň kanunlary hak-hukuk meselesine iňňän seresaply çemeleşýär. Buddistden terrorçy çykmaýar diýip pikir edýänler Ýer planetasyna gaýyp düşendir. Şeýle pikir edýänler "buddist terrorizmi" diýip internetiň gözleg düwmesine, habar portallaryna basyp görsünler, gözleri näme görýär... Goý, buddizmi iň gumanist din, oňa eýerýänleri-de iň hoşniýetli adam hasap edenler öz pikirlerinde galsyn. Eger buddizm adamy iň gumanist şahsyýete öwürýän din bolýan bolsa, onda buddizmiň iň köp ýaýran ýurtlary dünýäde jenaýatlaryň we uruş-dawalaryň iň az bolýan ýeri bolardy. Bu ýurtlar Hytaý, Butan, Ýaponiýa, Hindistan, Kamboja, Korea, Laos, Mongoliýa, Mýanmar, Nepal, Tailandiýa, Şri-Lanka... ýaly ýurtlardyr. Bu ýurtlaryň jemgyýetiniň käbiriniň agramly bölegi, ýagny 80-95%-i buddistdir, käbirinde ondanam agdygrak. Ýöne bu ýurtlaryň taryhyna ser salanyňyzda, ençeme aýylganç we ganlyt söweşleriň bolup geçendigini bilersiňiz. Jenaýat we adam öldürmek boýunça-da bu ýurtlar öňde barýar. Bu ýurtlarda iň gorkunç we ganly teraktlar buddist ynançlylaryň eli bilen amala aşyryldy. Görşüňiz ýaly, näme üçin olaryň gumanist buddizmi bu jenaýatlaryň garşysyna göreşmedikä? Bu soragy bir gapdala oklap, buddist ruhanylaryň eden-etdilikerinden söz açalyň. Aşin Wiratu buddistleriň ýolbaşçysydy. Ol on dört ýaşyndan bäri buddist ruhanysydyr. Şeýle-de bolsa, Wiratu buddist ruhanylaryny Mýanmarda musulmanlaryň ýaşaýan posýoloklaryna hüjüm etdirip, birgiden musulmanyň ganyna galyp, öýüni ýumurmaga meçew beren ganojakdyr. Hut Wiratunyň çagyryşy bilen buddistler metjitlere hüjüm edip, musulmanlaryň söwda

merkezlerini weýran edipdiler. Dünýäniň habar beriş serişdeleri Wiratunyň adyny "buddist terrorynyň simwoly", "Birmanýň Gitleri", "Buddist Bin Ladeni" ýaly lakamlar bilen tutýar. Onuň esaslandyran "969" reaksiýa guramasynyň maksady ýurtda ýaşaýan ähli musulmanlaryň soňuna sogan ekmek. Wiratu we onuň şägirtleri ýurduň çar künjeginde gahar-gazap, ýigrenç syçraýan çykyşlary gurnadylar. Şri-Lankada-da şoňa meňzeş "Bodu Bala Sena" ("Buddist güýji") atly terrorçylykly gurama bar. Olaram ýurtda hem musulmanlara, hem hristianlara garşy teraktlar amala aşyrýar, olaryň söwda merkezlerini, ybadathanalaryny paýhynlaýar. Bu guramanyň azyndan on müňlerçe agzasy bar, özem olaryň köp bölegi ruhanylardyr. Bu sanawa Ýaponiýada hereket edýän "Aum Sinrikýo" atly buddist terroristik guramasyny-da goşmak mümkin. Bu gursm Tokioda metronyň partladylmagy zerarly ençeme adamyň wepat bolmagyna sebäp bolupdy. Özem bu gurama dünýäde dörän ilkinji terroristik gurama bolup, öz ildeşlerine garşy himiki ýaraglary ýygy-ýygýdan ulanýar. Şu ýerde Hindistandaky we Koreadaky buddist terrorlaryndanam söz açsa bolar. Hindi rajalarynyň adamlara buddizmi zor bilen kabul etdirmek üçin amala aşyran gyrgynçylyklaryny ýatlap geçsek gowy bolar.

B.e.öň III asyrdan patyşa Aşoka buddizmi Hindistanyň döwlet dinine öwürmegi niýetine düwüpdür. Aşoka buddist permanlara boýun egmeýänleri öldürip, başga ynançlylara garşy gazaply göreş alyp barýardy. Başga-da birnäçe buddist rajalaryň amala aşyran ganly teraklaryny mysal getirip bolar.

● – Netijede kimi iň howply adam hökmünde görüp bileris?

● – Ne Hudaýy, ne wyždany bolan adam iň howply adamdyr. Bular ýaly adam ateistleriňem, deistleriňem, musulmanlaryňam, hristianlaryňam, buddistleriňem arasyndan dürli-dürli ýagdaýda ýüze çykyp bilýär. Oksford uniwersitetiniň professory Alister Makgrat bir makalasynda: "Wagtyň geçmegi bilen ateizmde islenilen dindäki ýaly pyrryldakçy, psihopat (şizofren) we wezipeparazlar (karýeristler) peýda boldy" diýip ýazýar. Pyrryldakçy üçin oňa haýsy şygaryň astynda kölegeläni

esasy zat däl. Ol öz dünýägaraýşyny haýsam bolsa bir ideologiýa tüýs ýüregi bilen ynanyandygy üçin däl-de, diňe öz şahsy bähbitlerine, ýa-da psihologiki ýagdaýyna kybap gelşine görä kesgitleýär.

● – Siziň pikiriňizçe jeza çärelerini ýowuzlaşdyrmak arkaly jenaýatyň kökünü köwlemek mümkinmi?

● – Meniň pikirimçe, beýtmek kähalatlarda effektiv bolup biler. Nebsiniň ýesirine öwrülip, hapa isleglerini amala aşyrmak isleýän adam kanunyň eli ýetmeýän ýer tapan badyna päline düwen işini eder. Hudaý saklasyn, nebsine ýesir düşenlerden biri kanunyň başyna geçse, onda näme etjek? Beýle mümkinçilik eline geçen adamyň edýän bozgakçylyklaryny ne yns biler, ne jyns...

Biz ilki jenaýatyň döremegine eltýän başlangyç şertleriň kökünü köwlemeli. Ýagny adamlaryň düşünjesinde, kalbynda ynkylap döretmeli. Her bir adam tutuş düýrmegi bilen jenaýatyň ähli görnüşlerine ýigrenç duýmaly. Diňe şeýdilende kanunlaryň eli ýetmän galan ýerlerinde jenaýat bolmaz.

● – Nazaryýete görä seretsek, yslam kämil din hökmünde musulmanlaryň hemmetaraplaýyn kämilleşmegine ýardam etmeli. Onda näme üçin muny musulmanlaryň ählisinde görüp bilemzok?

● – Muny diýmek bilen; sebäbiň öz täsirini ýetirmegi üçin iki şertiň bolmagy, birem bökdençligiň ýoklugy wajypdyr. Meselem bugdaý tohumynyň bugdaý bolup ýetişmegi üçin onuň topraga garylmagy, wagtynda suwarylmagy, seredilmegi gerek. Elbetde, munuň üçin hiç bir päsgelçiligiň bolmazlygy hökmanydyr. Ýlahy hökümleriň, ruhy gymmatlygy bolan amallaryň adamy beýgeltmekde täsiri uludyr. Ýöne bu täsiriň adamda, jemgyýetde, ýurtda, dünýäde özünü görkezmegi üçin gerekli şertleri we päsgelçilikleri nazara almal gerek. Eger şertler ýerbe-ýer bolsa we ortada hiç hili päsgelçilik bolmasa, anyk netijeleri gazanyp boljakdygy şek-şübhesizdir. Sowatly, janypkesh mugallymyň çöňňe okuwçylary gowy bahalary alyp bilmese, mundan mugallym sowatsyzdyr, iş başaryan däl diýen netijäni

çykarmak dogry bolmaz. Eger şondan soňam tutuş ýüz ýyllap şobir düzgün dowam edip, okuwçylar çöňňeligine galsan ýene-de mugallymy günäkärläp bolmaz. Bu örän ýönekeý we düşnükli logikadyr. Şeýle deňeşdirme edip göreliň: Hatda eger bütün musulman ýurtlary Aftikadaky taýpalar ýaly ösüşden, medeniýetden uzak ýaşan bolsadylar, ýene-de mundan Gurhanyň we yslamyň ýalňyşlygyny gözlemek juda gülkünç bolardy.

Uniwersitetiň ähli talyplary jemlenip, ýalňyş hasaplamalary işleselerem, jübütlik ýalňyş diýen netijä gelip bilmezler. Jübüt sandan ýalňyşlyk gözlemän, jübüt sanyň özüni öwrenmek gerek.

● – Käte käbir musulman ýurtlarynyň gynandyryjy ýagdaýlary olaryň dini ynançlary bilen baglanyşyklydyr diýýänler bar. Bu hakykatdanam şeýlemikä?

● – Biz bular ýaly manysyz çemeleşme bilen şeýle netije-de çykaryp bileris: Eger musulman bolmazlyk ýurduň ýa-da adamyň medenileşmegine ýa-da kämilleşmegine täsir edýän bolsa, onda Merkezi Afrika Respublikasy dünýäniň iň ösen ýurtlaryndan biri bolardy. Halkynyň 80-85%-i hristian bolan MAR dünýäniň yzagalak we iň garyp ýurdy bolmagynda galýar. "WIÇ" (Виррус иммунодефицита человека) keseliniň hem iň köp ýaýran ýeri şol ýerdir. Zambiyaňam aglabasy hristian, onuň bary-ýogy 5%-i musulman. Ynanjynyň hristian bolmagy olary eşretli durmuşa ýetirmändir. Muňa meňzeş ýagdaýy halky butparaz, ateist bolan ýurtlarda-da görmek bolýar. Wýetnamyň we Estoniýanyň halkynyň aglabasy ateistlerden ybarat. Emma ol ýerde-de göze dürtülip duran ösüş we siwilizirlenen durmuş göremzok.

● – Käbirleri "kämil döwür ateizme mahsusdyr" diýýärler. Siziň pikiriňizçe muňa nähili düşünmeli?

● – Ateizm XX asyryň birinji ýarymyna çenli aktuallygyny saklady. 70-80-nji ýyllarda-da öz güýjüni saklady diýen ýaly. Ýüze çykan käbir syýasy, ylmy we jemgyýetçilik dünýägaraýşyndaky üýtgeşmeler ateizmiň aktuallygyny gaçyrdy. Ateizm indi ösen döwrüň jemgyýeti üçin özüne çekiji däl.

Häzirki wagtky köp sanly ylmy merkezler ateizme ylym hökmünde pitiwa edip duranok. Diýmek, ateizm indi ünsden düşdi. Meniň pikirimçe, ateizmiň ünsden düşmeginiň düýp sebäbi onuň ylmy tutaryklarynyň gowşaklygyndadyr, käbirleri muňa ahlak we ruhy ýetersizligi-de dahylly edýär.

Oksford uniwersitetiniň professory Alister Makgrat amerikan žurnallarynyň birinde, gelejekde ateizmiň düýpgöter azaljakdygyny ýazýar. Ol bu azalyşy iki faktor bilen baglanyşdyrýar: Birinjisi ylmy ýetersizlik, ikinjisi ateistleriň ýokary ahlak gymmatlyklarynyň bolmazlygy.

● – Onda siz haýsy pelsepewi akymy dine garşydaş hasaplaýarsyňyz?

● – Deizmi we agnostisizmi. Siwilizirlenen dünýäde bu iki dünýägaraýyş giňden ýaýraýar. Ylym we düşünje taýdan köpsanly sowallara jogap bermekden ateizmiň ejiz gelýändigine görä, eýýäm-häzirden birnäçe alymlar we adamlar deizme we agnostisizme tarap gönükdiler. Tomas Nagel ýaly käbir ateist alymlar ösen ylmy teoriýalarynyň birnäçe ylmy sowallaryna jogap bermekde ejizlik edýändiklerini boýun alýar.

Amerikanyň Milli saglygy goraýyş institutlarynyň (NIH) ýolbaşçysy, genetik Frensis Sellers Kollinz bolsa ateist dünýägaraýşyndan el çekip, hatda Hudaýyň barlygy hakynda "Hudaýyň dili: Alym Hudaýa ynanmak üçin delil getirer" atly kitap ýazdy. Şeýle-de dünýäde ösen ateizmiň iň güýçli ideologlaryndan hasaplanýan iňlis filosofy Entoni Flýu hem ömrüniň soňky galan alty ýylynda Hudaýa ynanyp ýaşandygyny ygylan etdi. Bu garaşylmadyk çykyş uly çekişme döredipdi.

● – Siziň pikiriňizçe gelejekde jemgyýet esasan haýsy ugruň täsiri astynda galar?

● – Deizmem edil ateizm ýaly belli bir müddetden soň alymlar we jemgyýet üçin öz manysyny gaçyrar. Çak edişimçe, başga-başga ugurlar üns merkezine getirilmäge çalşylar. Her niçigem bolsa meýdany boş goýmajak bolarlar we ynanç mekdepleriniň

garşysyna bir zatlary taparlar. Ýlahy ynanç mekdebiniň garşysyna dürli-dürli akymlar durjak bolar, ýöne olaram ylmy-logiki "şarpyklara" döz gelmän ýok bolup giderler.

● – Ýeri, netije nähili bolar?

● – Ahyrynda adamzadyň dünýägaraýşynda, ideologiýasynda düýpli üýtgeşmeler bolup geçer. Ylym dünýäsinde, epistemologiýada, dünýä pelsepesinde düýn ýörgünli bolan konsepsiýalar güýjüni ýitirer. Edil häzir bolsa adamzat tejribe döwrüni başdan geçirýär, dürli akymlary sagadata we hakykata utgaşdyrmak umydy bilen synagdan geçirýär.

28.08.2017 ý.

Terjime eden: Has TÜRKMEN.

Söhbetdeşlik